

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK **2009**

GODINA III • BROJ 3 • DECEMBAR 2009.

Beograd

GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST U SAVREMENOJ POLITIČKOJ TEORIJI

Sažetak

U radu se definišu i analiziraju ključne karakteristike koncepta građanske neposlušnosti i preispituje njegova pozicija u savremenoj političkoj teoriji. Građanska neposlušnost se analizira u svetlu dileme da li postoji tačka na kojoj dužnost poštovanja zakona koje je usvojila većina prestaje da bude obavezujuća s gledišta prava odbrane sopstvenih sloboda i dužnosti i suprotstavljanja nepravdi. Prvi deo rada posvećen je tumačenju pojmova građanin i građanstvo. Ova celina sadrži kratki uput na genezu ovih pojmova i njihovo značenje u savremenoj političkoj teoriji.

U drugom delu teksta daje se pregled opštih karakteristika koncepta građanske neposlušnosti te različitih razmatranja sadržine ovog koncepta u teorijama Rolsa, Rastina, Habermasa, Šarpa, Frimena, Toroa i Volcera. Zaključna razmatranja usmeravaju nas ka tvrdnji da dobro uređena društva posmatraju princip građanstva kao svoju središnju ustanovu, a da koncept građanske neposlušnosti prihvataju kroz njegovu korektivnu funkciju preko koje se dodatno ostvaruje legitimizacija vlasti.

Ključne reči: građanin, građanstvo, građanska neposlušnost

Kreont: „Pa grešim li što svoje pravo poštujem?

Antigona: Ne poštuješ kad gaziš pravo božije.“¹¹⁰

Građanin je temelj i potpora svake zajednice koja svojim članovima ostavlja prostor za autonomno odlučivanje o pitanjima bitnim za njihove živote i funkcionisanje zajednice. Onoga trenutka kada su se pojedinci, rasuti u prirodnom stanju, udružili i stvorili društvo i državu, kako bi olakšali svoje delovanje, oni su ustanovili i određeni sistem normi, kojima je regulisan njihov međusobni odnos.

U tom polju, koje je sa jedne strane omeđeno vlašću u državi, a sa druge principom građanstva, odvija se čitav politički život zajednice. Zbog toga su pravom, kao

109 Asistent, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
E-mail: milan.podunavac@fpn.bg.ac.rs

110 Sofokle, „Antigona“, u: Eshil, Sofokle, Euripid; *Tragedije*, Prosveta, Beograd, 1968., str. 104. (744-745)

najsnažnijim integrativnim faktorom političkog poretka, utvrđena pravila koja se u političkoj borbi i u političkom polju moraju poštovati. Građanin je, dakle, srce takvog poretka i on treba da ponese odgovornost za funkcionisanje javnog polja u okviru zajednice, a njegova odgovornost se temelji na pravu kao sili koja je neutralna u odnosu na svaku vrstu arbitrarosti.

Središnje pitanje ovog rada glasi: da li bi se u poretku politike, koji se smatra demokratskim, mogla zamisliti situacija u kojoj bi akt građanina bio nadređen postojećem pravnom sistemu. Ili, drugačije formulisano: da li poverenje u građanina može i sme prevazići neizostavno poštovanje neutralnosti i nepristrasnosti normativnih načela?

Ovim radom nastojim da definišem polje koje u političkoj teoriji jeste predmet diskusija i polemike, i da dam doprinos pokušaju da se rasvetli dilema oko vrednovanja čina građanske neposlušnosti. Zato je pojam građanina nužno postaviti na sami početak našeg razmatranja.

1. GRAĐANIN, GRAĐANSTVO I NEPOSLUŠNOST

1.1. Pojam građanina

Samo se u onim društvima koja omogućavaju demokračičnost političkog procesa i koja poćivaju na liberalno-demokratskim pretpostavkama, može govoriti o građaninu. Status građanina podrazumeva određeni krug prava, sloboda i dućnosti kojima individua raspolaće u okviru političke zajednice kojoj pripada, a svaka dobro uređena zajednica pretpostavlja jasno i precizno formulisana prava i dućnosti pripadnika te zajednice.

Ljudska prava i slobode su onaj limit koji vlast ne sme da prekoraći ukoliko slovi kao demokratska. Njima se građanima zajednice garantuje sloboda (sloboda pod zakonom) i omogućavaju izvesna prava koja im prućaju ćansu da sami utiću na funkcionisanje zajednice i da na odgovarajući naćin mogu da vrće kontrolu onih koji se nalaze na vlasti.

Ćetiri su korpusa ili generacije sloboda i prava ćoveka: građanska, politićka, socijalno-ekomska i nova ljudska prava (ekoloćka i ina). Ova prava i slobode nikako nisu apsolutni, već se mogu ogranićiti ukoliko njihovim koriććenjem bivaju povređena ili ugroćena ista prava drugih ljudi. U okviru ovih prava, specifićnu tećzinu svakako imaju politićka prava jer se preko njih odvija proces politićke subjektivizacije građanina, putem kojeg on postaje ključna figura u politićkoj zajednici.

Pojedinci imaju i određene dućnosti prema zajednici: plaćanje poreza, poštovanje zakona i ustavnog poretka itd. Ove dućnosti su rezultat onih razmatranja koja svoje teorijsko ishodiće nalaze u klasićnim delima, najpre poput većine pojmova politićke teorije u teorijskoj baćtini antićke Grćke. Obligacija, u najstroćem politićkom znaćenju predstavlja individualnu odgovornost prema zakonu, politićkoj vlasti i ostalim pripadnicima politićke zajednice. To je obaveza utemeljena zakonom.

Na ovakav naćin određenom pojmu građanina prethodila je njegova duga geneza. Stari Grci vezivali su za pojam građanina pojam slobode i aktivno ućeće u politićkom životu. Građanima se nisu mogli smatrati robovi, stranci i ćene. „Ako bismo mogli zapitati nekog starog Grka ćta ga je razlikovalo od varvara,..., on bi rekao, a u stvari i jeste

rekao: *varvari su robovi; mi Heleni smo slobodni ljudi*.¹¹¹ Sloboda, tj. *eleutheria*, reč koju mi nepotpuno prevodimo sa sloboda¹¹², jeste pojam koji je bio *differentia specifica* građanina polisa u odnosu na druge ljude. „Razlika između građanina i stranca bila je jača nego prirodna veza između oca i sina“.¹¹³

Robovi nisu smatrani ljudima te nisu ni mogli imati građanska prava, dok varvari nisu poznavali slobodan život niti su mogli pronaći „najbolji način življenja.“ Taj najbolji način življenja je podrazumevao upražnjavanje moralnog, duhovnog, estetskog, društvenog i praktičnog života, što je bilo nemoguće svim narodima, sem Grcima. Status građanina je, naravno, mogao biti priznat pod određenim uslovima i varvarima i robovima, ali je isto tako Atinjanin, npr. mogao i izgubiti svojstvo građanina.

Kada je reč o ženama, one su pripadale *oikosu*, domaćinstvu, izvanpolitičkoj sferi. Atinska žena je bila toliko beznačajna u sferi javnosti da ona nije imala čak ni svoga imena. Kito navodi da je u Atini bio običaj da se udata žena ne pominje po sopstvenom imenu (recimo Kleobula) već kao „Nikanorova žena“.¹¹⁴

Stari Rim je takođe odvajao građane od drugih ljudi, ali je ovaj pojam u relativno dugoj istoriji starog Rima doživio značajnu genezu. Dok se prvobitno smatralo da je građanin Rima samo slobodan pripadnik grada Rima, početkom 3. veka svojstvo građanina bilo je priznato svim slobodnim stanovnicima Rimskog Carstva.¹¹⁵

Srednji vek doneo je slobodu žiteljima gradova koji su postali slobodni i u kojima su cvetali zanatstvo i trgovina. Gradovi u severnoj Italiji i u nekim krajevima Engleske i Francuske priznavali su zanatlijama i trgovcima status građana. Taj status je kasnije vezivan za ekonomski status ljudi i njihovo imovinsko stanje. Reprezentativna javnost feudalnog društva nije poznavala građane u onom smislu u kojem su to činili slobodni srednjovekovni gradovi. Feudalna rasepkanost zemlje omogućila je vlasnicima da sami daruju status građanina. Tako je najveći broj ljudi feudalnog društva ostao neslobodan i nazivan je podanicima.

Tek su građanske revolucije omogućile snažan prodor građanske klase i obezbedile građanski status širem sloju ljudi. Tako je Deklaracija o pravima čoveka i građanina iz 1789. godine proklamovala osnovna prirodna prava čoveka – slobodu, svojinu,

111 H. D. F. Kito, *Grci*, Matica srpska, 1963., str. 7-8.

112 „I upravo ta svest o dostojanstvu čoveka dala je takvu važnost i snagu reči (*eleutheria* – V. P.) koju mi samo nepotpuno prevodimo sa *sloboda*.“ - Kito, *Grci*, str. 8.
Prikaz veze pojma slobode sa principom građanstva daje Milan Podunavac u svojoj knjizi: *Princip građanstva i poredak politike*. Razmatrajući pitanje političke dinamike ideje, Podunavac je zapisao: „Središnji pojam grčke političke filozofije je pojam slobode (...) Kako to pokazuje u svojim čuvenim predavanjima o političkim principima evropske civilizacije francuski istoričar i politički pisac Gizo, u starih Grka, kasnije i kod Rimljana, pa i u ranim feudalnim državama, pojam slobode se izjednačava sa principom građanstva.“

113 Fistel De Kulanž. *Antička država*, Plato, Beograd, 1998., str.235.

114 Kito, *Grci*, str. 273.

115 Milan Matić, Milan Podunavac, *Politički sistem, teorije i principi*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1996., str. 234.

bezbednost i otpor ugnjetavanju. U članu 1. Deklaracije zapisano je sledeće: „Ljudi se rađaju i žive slobodni i jednaki u pravima. Društvene razlike mogu biti zasnovane samo na zajedničkim koristima.“

Od antičkog shvatanja pojma građanin do modernih razmatranja principa građanstva protekli su vekovi borbe za dostojanstvo ljudskog života. Osvajanje slobode dovelo je i do čvrstog pozicioniranja principa građanstva u političkoj teoriji i njenoj primeni u praksi.

1.2. Princip građanstva

Princip građanstva karakterističan je po snažnoj individualističkoj osobenosti koja ga čini suprotstavljenim svim holističkim i kolektivističkim principima. Princip građanstva pretpostavlja polje normativno uređenih odnosa između građana sa jedne i države sa druge strane, kao i odnosa između samih građana.¹¹⁶ Njime se uspostavljaju pravila unutar kojih će se odvijati javni život u jednoj političkoj zajednici. Drugim rečima, između građana postoji neka vrsta „zamišljenog društvenog ugovora“, kojim se regulišu njihovi međusobni odnosi.

Osnovni sadržaj ovoga principa predstavljaju lična, politička i socijalno-ekonomska prava koja su pojedinci osvojili u borbi sa različitim oblicima autoritarnog vođenja javnih poslova od strane jednog čoveka ili nekolicine ljudi. Pored toga, bazični okvir principa građanstva čini građanska odgovornost i samosvesnost građanina koji u modernim, kompleksnim društvima jeste subjekt koji kroz aktivan odnos prema određenim društvenim pitanjima vrši stalni proces legitimizacije političkog poretka.

Ali, „kada su ljudi shvatili koliko je opasna državna vlast, rešili su da je ograniče pravnim normama i sferom neprikosnovanih prava pojedinca.“¹¹⁷ Ova ograničenja predstavljaju branu nasrtaju državne vlasti na autonomiju građanina i omogućavaju mu da budno prati te procese. Drugim rečima, „životna potreba za postojanjem vlade“¹¹⁸ nagoni građanina da kreira svojevrsni institucionalni aranžman kojim bi pomirio želju za poštovanjem sopstvene autonomije i vrednost svakog ljudskog bića sa mogućim neadekvatnim intervencijama vlasti u sferu privatne slobode građana kao nezavisnih individua. Zato se pojedinci moraju suočiti sa odgovornošću, te negirati aristotelovsku postavku o ropskoj prirodi ljudske duše koju navodi Isaija Berlin u svom radu: „Četiri ogleda o slobodi.“¹¹⁹

116 Princip građanstva uvek pretpostavlja: a) opšti status - svima koji uživaju taj status garantuje se punopravno članstvo unutar političke zajednice; b) jednakost - svi koji pripadaju političkoj zajednici imaju ista prava i iste obligacije.

117 Karl Joakim Fridrih, *Konstitucionalizam*, CID, Podgorica, 1996., str. 16.

118 Fridrih, *Konstitucionalizam*, str. 26.

119 „I Aristotel je bio u pravu: mnogi ljudi su robovi po prirodi, i kada se oslobode okova oni nemaju moralnih i intelektualnih potencijala da se suoče sa odgovornošću, s odveć širokom mogućnošću izbora između alternativa; i tako, gubeći jednu vrstu okova oni nužno tragaju za drugom ili sami iskvivaju nove.“ Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, Filip Višnjić, Beograd, 1992., str. 93.

Građani moraju biti odgovorni i prema osnovnim načelima demokratskog poretka. Oni uvek treba da imaju na umu da „lična superiornost, bilo rasna, intelektualna, moralna ili obrazovna, ne može nikada da ustanovi zahtev za političkim povlasticama, čak ni onda kada takva superiornost može da bude utvrđena.“¹²⁰ Podjednaku odgovornost građanin mora nositi i prema majoritetnom načelu demokratskog odlučivanja, imajući uvek u vidu da postoji sfera opšteg dobra i opštih vrednosti o kojima mora postojati bazični konsenzus u zajednici i u odnosu na koje manjina mora biti zaštićena. Time se istovremeno sprečava i tiranija većine i tiranija manjine.

Princip građanstva omogućava pluralizam mišljenja i ideja i istovremeno kreira mehanizme za njihovo ujednačavanje time što sa jedne strane omogućava javnu debatu i razmenu argumenata i informacija, a sa druge strane ih usmerava i kanališe ka mestima određenim za donošenje odgovarajućih odluka. Princip građanstva u najvećoj mogućoj meri promovise i građansku hrabrost, kojom se individua suprotstavlja nametnutim i nepravednim odlukama. Građanska hrabrost se najbolje očituje u akciji koja se vodi radi pružanja otpora nezakonitoj vlasti ili odlukama koje vređaju građanski duh. Građanin se na taj način sukobljava sa vrednostima i odlukama nametnutim spolja. Ova osobina građanina najbolje se očituje u činu građanske neposlušnosti, što predstavlja središnju kategoriju ovog teksta.

1.3. Građanska neposlušnost

Građanska neposlušnost je koncept nastao u krilu modernog konstitucionalizma, kao supstitut predmodernih ideja o ograničenju i otporu vlasti. Oblike građanske neposlušnosti u rudimentarnom vidu nalazimo već kod starih Grka, a suštinu otpora prema vladi koja se greši o pravdu, kazuje Antigona¹²¹ odgovarajući na Kreontove optužbe:

„Ta valjda ne dade mi Div tu naredbu,
ni Pravda, sustanarka donjih bogova,
što ljudima ove postaviše zakone.
Ne smatrah tako jakom tvoju naredbu

120 Karl Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Beogradski grafički zavod, Beograd, 1993., str. 82.

121 Veoma upečatljivu alegorijsku sliku čina građanske neposlušnosti daje Žarko Šunderić u svom radu: „Građanska neposlušnost kao prometejska krivica“. Opisujući mit o okovanom Prometeju, on navodi: „Ovo je prvi slučaj da otpor protiv vlasti pokreće pitanje savesti i morala. Pojam morala za raspusne olimpske bogove do tada nije značio gotovo ništa. Jedna od karakteristika mita i sveta u mitu je odsustvo vremena. Ova praznina omogućava mitu da živi. Mitološki bogovi, uči Euhemeros iz Mesene, nisu ništa drugo do heroji i istaknuti ljudi, proglašeni bogovima. Kada se izgubi vreme javljaju se bogovi i mit. A kada se pojavi Prometej netaknuti božanski svet se posmatra sa distance i tada Prometejeva borba postaje realnost.“ Žarko Šunderić: „Građanska neposlušnost kao Prometejska krivica“, u: *Zbornik radova Beogradske otvorene škole, Beogradska otvorena škola*, Beograd, 2000, str. 46.

da božje, nepisane, stalne zakone
preteći može; ti si ipak smrtan stvor.
Od danas nisu oni, ni od juče – ne,
no večno važe, niko ne zna otkad su.¹²²

Neposredniji koren ideje građanske neposlušnosti nalazimo u predmodernim konstitucionalnim borbama koje su otelovljene u srednjevekovnim traktatima o borbi protiv tiranske vlasti. Tekstovi Tome Akvinskog, Henrija Brektona, Juniusa Stefanusa Brutusa, Marsilija Padovanskog, Viljema Okema itd. govore nam o pravu na otpor tiranskoj vladavini i o okolnostima pod kojima će se legitimnim i dozvoljenim smatrati i tiranucid tj. ubistvo tiranina. Još je Toma Akvinski pisao o uslovima u kojima će se valjanom i čak poželjnom smatrati i pobuna protiv tiranije. U tiranskoj državi, pravo na tiranucid je legitimno sredstvo borbe, smatra Toma Akvinski.

Posebno zanimljivim čine se studije Henrija Brektona i S. J. Brutusa.¹²³ U radu *De legibus et consuetudinibus Angliae*, nastalom sredinom 13. veka, Brekton pravi razliku između političke vlasti i prava, smatrajući da postoji sfera u kojoj je vladar ograničen zakonima zajednice. Svako ko se udružuje ima gospodara, ali „ako je kralj bez uzda, to jest bez zakona, oni (zajednica) treba da mu namaknu uzde.“¹²⁴ Srednjevekovno nasleđe čini jedan koren koncepta ograničenja državne vlasti. Karl Fridrih smatra da funkciju ograničenja vladara o kojoj govori Brekton imaju baroni, slobodni gradovi i iznad svega crkva. I uopšte, konstatuje Fridrih, „pravo na otpor nezakonitoj vlasti bilo je sveprisutno u srednjevekovnom društvenom poretku, kako na kontinentu tako i u Engleskoj.“¹²⁵

Da je srednjevekovni konstitucionalizam u čvrstoj vezi i sa začecima ideje građanske neposlušnosti, potvrđuje i rad Stefana Juniusa Brutusa *Vindiciae Contra Tyrannys*. „Slavljen je svaki građanin koji se odupire i uklanja tiranskog vladara.“¹²⁶ Brutus samo obnavlja ovu ideju iz koje proizilazi faktičko pravo članova zajednice da snažno reaguju protiv rđave vlade.

Ako se dosledno držimo ideje da je ona supstitut onih predmodernih ograničenja vladara kojima se pripadnici zajednice koriste kada je opšte dobro ili pravda ugroženo od strane vlasti, građanska neposlušnost jeste limit do koga pojedinac ili elite na vlasti mogu računati na minimalnu legitimizaciju od strane pripadnika političke zajednice. Onog trenutka kada građani u nekom aktu koji dolazi „odozgo“ prepoznaju nepravdu, sasvim legitimnim će se smatrati otpor takvoj vladi iskazan kroz građansku neposlušnost na isti način na koji se u srednjem veku smatralo opravdanim tiranoubistvo.

122 Sofokle, *Antigona*, str. 91. (450-457)

123 Navedeno prema: Matić, Podunavac; *Politički sistem*, str. 220-224.

124 Navedeno prema: Matić, Podunavac; *Politički sistem.*, str. 221.

125 Karl Fridrih; *Konstitucionalizam*, str. 25-25.

126 Matić, Podunavac; *Politički sistem*, str. 223.

2. KONCEPT GRAĐANSKE NEPOSUŠNOSTI U SAVREMENOJ POLITIČKOJ TEORIJI

2.1. Osnovne karakteristike

Sva moderna, demokratska i ustavna društva počivaju na principu građanstva. Građanska neposlušnost predstavlja onaj segment principa građanstva koji građaninu daje pravo da na „izvanpravni, nelegalni“ način reaguje u odnosu na državnu vlast u slučajevima kada ta vlast narušava opšte dobro i kada se greši o načela morala i pravednosti na kojima počiva jedna demokratska i dobro uređena zajednica. Ovaj koncept polazi od razumevanja građanina kao ključne figure u političkoj zajednici, koji svesno, razborito i slobodno deluje unutar polja omeđenog „zamišljenim društvenim ugovorom.“

U teoriji postoje neslaganja u definisanju građanske neposlušnosti, ali se ključnim i neizostavnim mogu smatrati sledeće odredbe ovog pojma:¹²⁷

- Akt građanske neposlušnosti je akt neposlušnosti u odnosu na zakon. U čitavom spektru mogućih otpora prema vlasti, građanska neposlušnost se odvaja upravo po tome što se otpor pruža zakonu koji je usvojen na legalan način, ali je njegova sadržina u suprotnosti sa elementarnim principima pravde. To ovaj akt čini nelegalnim, ali ne i neopravdanim. U ovom tipu otpora građani se suprotstavljaju aktima vlasti koji pokazuju odsustvo smisla za pravičnost i opšte dobro unutar zajednice, te se mogu smatrati nelegitimnim. To dalje vodi jasnijem situiranju koncepta građanske neposlušnosti između principa legaliteta i principa legitimiteta.

- Svaki akt građanske neposlušnosti je akt **građanske** neposlušnosti. To znači da je samo nenasilni otpor akt koji se može podvesti pod ovaj pojam. Svaka upotreba sile i nasilja je u suprotnosti sa osnovnim smislom i značenjem mehanizma civilne neposlušnosti. Ovaj oblik akcije treba da služi kao vid pritiska na subjekte koji u završnoj fazi kreiraju političke odluke. On se javlja onda kada već postojeći pritisak javnog mnjenja nije dovoljan i kada je potrebno mobilisati dodatnu podršku zahtevima koji dolaze iz polja građanstva. Zbog karaktera ove akcije o legitimnosti korišćenja sile i nasilja se nipošto ne može govoriti, pa se ova sredstva smatraju nepoželjnim. Zato upotreba nasilnih sredstava izlazi izvan duha građanskog protesta i prelazi u neki vid nasilnog otpora.

- Akt građanske neposlušnosti je javni, a ne privatni akt. Svako lično neslaganje sa nekom odlukom političkih elita na vlasti, ili zakonom koji je prošao kroz legislativu, nije akt građanske neposlušnosti. Odluka pojedinca da deluje protiv nekog zakona ne može se smatrati temom našeg razmatranja sve dok takav nastup pojedinac ne kreira i ne pretoči u javni nastup. Ovo tvrđenje implicira stav da primarni značaj građanske neposlušnosti leži u mogućnosti edukacije građana za javnu sferu, koju javni nastupi imaju. Edukativni karakter tog čina, u smislu jačanja i snaženja političke kulture u okviru jedne zajednice, jeste iznad značaja aktuelnog suprotstavljanja nepravednom zakonu.

127 Richard Wasserstrom, „Civil Disobidience“, u: *Civil Disobidience*, Occasional Paper, Center for the Study of Democratic Institutions, Santa Barbara, California, 1966., str. 18.

„U demokratiji, edukacija se ne razumeva kao instrument vladanja, već kao priprema građana da budu vladari.“¹²⁸

To su tri ključne odredbe građanske neposlušnosti oko kojih u teoriji, uglavnom, postoji slaganje. Građanska neposlušnost je javni, nenasilni otpor nepravедnim zakonima, a građani su ti koji nepravdu najjače osećaju. Svaki pojedinac je u zajednicu ušao ne da bi nepravdu trpeo, već da bi živeo u uslovima koji su najmanje nepravедni.

2.2. Građanska neposlušnost u Rolsovoj teoriji

Ovim odredbama građanske neposlušnosti Džon Rols (John Rawls) dodaje još jednu, isto tako važnu - građanska neposlušnost je svesno politički akt.¹²⁹ Da bi argumentacija ove odredbe bila što kvalitetnija, neophodno je podsetiti se osnovnih postulata Rolsove teorije pravde.

Vraćajući se učenju o društvenom ugovoru, Rols nudi tri elementa pravde na kojima se zasniva njegova teorija:

- a) vrlina društvenih ustanova;
- b) kontraktualizam;
- c) društvo kao kooperativno preduzeće.

Kroz vrlinu društvenih ustanova sugerise se da bez obzira na to kako je društvo materijalno obezbeđeno, ono mora biti i pravедno uređeno. Ako ono nije pravедno uređeno, njegove institucije bi trebalo zameniti drugim principima, a princip kojim se Rols potpomaže na ovom mestu jeste Kantov princip kategoričkog imperativa: *ljude moramo tretirati kao cilj po sebi, a ne kao sredstva*.

U pogledu dogovora o budućem društvu uzajamna korist ne sme biti ključni motiv. Zato Rols kaže da se društveni aranžman treba izabrati, a da prethodno ne postoji znanje o ličnim karakteristikama. Tri dobra, koja su moralno irelevantna, treba zanemariti u tom procesu i to su: genetika (lične karakteristike), socijalni položaj i koncepcija dobra i životni planovi.

U delu u kojem se govori o društvu kao kooperativnom preduzeću, sugerise se da svako odsustvo kooperacije nije dobro, te je zato važno utvrditi način na koji se u društvu raspodeljuju koristi i trpe štete. Ovo je najvažniji element zbog kojeg Rols i piše „Teoriju pravde“.

Rols navodi i dva ključna principa pravde:

- a) svaka osoba poseduje skup bazičnih sloboda jednakih za sve,
- b) nejednakosti se uređuju tako da budu u korist najniže stojećih i da društvene pozicije budu podjednako dostupne svima.

Ova dva principa dopunjena su trećim, opštijim. Sve vrednosti, smatra Rols, treba

128 Tapio Puolimatka, *Democracy and Education: The Critical Citizen as an Educational Aim*, Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1995., str. 14.

129 Džon Rols, *Teorija pravde*, Službeni list, CID, Beograd-Podgorica, 1998., str. 332.

u društvu da se raspodele jednako, a nejednaka raspodela dopušta se samo onda kada je u korist najlošije stojećih (princip razlike).

Kada definišemo građansku neposlušnost i kao politički akt, onda zahtevi iz polja civiliteta, smatra Rols, nikada nisu usmereni samo ka vlasti ili većini koja odlučuje, već se odnose i na „principe pravde koji uređuju ustav i društvene ustanove uopšte.“¹³⁰ To su principi koje su prihvatili svi građani i koji čine osnovu političkog poretka. Pošto je građanska neposlušnost uvek akt partikularne grupe unutar jednog društva, onda se taj akt legitimise ne kroz pozitivno-pravne procedure i norme, već kroz javno shvatanje pravde čije principe krši većina.

Rols navodi i koje su to okolnosti u kojima je građanska neposlušnost opravdana:

a) protest treba ograničiti na slučajeve suštinskih i jasnih nepravdi.¹³¹ Takvi slučajevi najčešće su vezani za prvi princip pravde tj. princip jednake slobode. Uskraćivanje prava glasa manjinama ili prava da manjinske grupe dođu do nekog položaja sasvim očigledno narušava prvi princip pravde. Građanska neposlušnost će biti adekvatan odgovor i na nepoštovanje nepristrasne jednakosti mogućnosti. Takve očigledne nepravde mogu izazvati na neposlušnost i ona je tada i najadekvatnija reakcija. Zgodno je podsetiti da Rols situira građansku neposlušnost u jedan pravedni, demokratski poredak unutar kojeg građani priznaju i prihvataju legitimnost ustava;

b) legalna sredstva vršenja uticaja na većinu nisu bila delotvorna.¹³² Ako, zapisao je Rols, postojeće političke partije pokazuju ravnodušnost prema zahtevima manjina, pripadnici te manjinske grupe imaju pravo da reaguju na sve dozvoljene legalne načine. Ako, međutim, sve te akcije pokažu da je većina nepokolebljiva, onda se građanska neposlušnost smatra opravdanom;

c) akt građanske neposlušnosti ne sme dovesti do narušavanja javnog dobra i sloma u pogledu poštovanja ustavnog poretka.¹³³ Moderna društva su diferencirana duž različitih nivoa i sačinjava ih veliki broj različitih grupa. Svaka od tih grupa ima jednako pravo da stupi u građansku neposlušnost. Ukoliko bi sve grupe, u slučaju kada je narušen njihov osećaj za pravdu, koristile građansku neposlušnost, to bi dovelo do ozbiljnog nereda koji bi mogao ugroziti efikasnost pravednog ustava. Tako bi bila stvorena situacija koja ne koristi nikome. Zato mora postojati stepen ograničenja građanske neposlušnosti kako ne bi došlo do narušavanja javnog dobra.

Na ovom mestu javljaju se sledeće dileme i pitanja: kakva je posledica neprihvatanja (od strane većine) zahteva koji dolaze od manjinske grupe. Šta ako dominantne političke grupacije pokazuju ravnodušnost prema tim zahtevima? Ove nepoznanice vode nas u razmatranje mogućih rizika i konsekvenci koje podrazumeva delanje kroz građansku neposlušnost.

130 Dž. Rols, *Teorija pravde*, str.332.

131 Dž. Rols, *Teorija pravde*, str.338.

132 Dž. Rols, *Teorija pravde*, str.339.

133 Dž. Rols, *Teorija pravde*, str. 340.

2.3. Razmatranja građanske neposlušnosti kod Rastina i Habermasa

Građanska neposlušnost je, u demokratskim društvima, nekada jedini preostali mehanizam kojim bi se prikrivena nepravda razotkrila i iznela na površinu. Taj mehanizam u svojim rukama drži građanin zajednice koji je svestan svojih prava, ali i obaveza prema zajednici u kojoj živi. Samorazumljivo je da građanin, sudelujući u aktu građanske neposlušnosti, treba da računa na posledice koje svojim činjenjem može da izazove. U svom eseju o građanskoj neposlušnosti Rastin (Bayard Rustin)¹³⁴ sugerše da građanin, pre nego što stupi u otpor, mora sebi postaviti pitanje: da li sam sasvim spreman da prihvatim konsekvence mog delovanja.“

To znači da, kada me policajac potapše po ramenu i saopšti mi da sam uhapšen, jedini način da i dalje delujem u skladu sa principima građanske neposlušnosti jeste da mu odgovorim - da, gospodine, prekršio sam zakon jer verujem da je pogrešan. Sasvim sam spreman da pođem sa vama. Nema potrebe da me vi vodite. A kada dođem kod sudije, hoću da mu kažem - radio sam nešto što društvo smatra pogrešnim. Prihvatam kaznu.

Biti građanski neposlušan znači ne samo reagovati na rđav i nepravedan akt vlasti, već biti spreman da prihvatim i posledice koje tim aktom mogu da zaslužim. Prihvatanjem posledica, pokazujem lojalnost osnovnim principima na kojima je zajednica utemeljena, kao i poštovanje „zamišljenog društvenog ugovora“ na koji sam kao i drugi članovi zajednice dao pristanak. Građanska neposlušnost uključuje namernu povredu pojedinih pravnih normi, ali ne utiče na poslušnost u odnosu na celokupni pravni poredak. Cena koju ću platiti prihvatanjem mogućih posledica mog čina nikada ne može biti veća od cene pristajanja na nepravdu koju aparat vlasti, namerno ili ne, uvodi u okvir zajednice čiji sam član.

Sa druge strane, građanska neposlušnost je i test za demokratsku pravnu državu. Svaka državno - pravna demokratija, piše Habermas, koja je sigurna u sebe, samo posmatra civilnu neposlušnost kao normalizujuću i neophodni, sastavni deo svoje političke kulture.¹³⁵ Demokratski uređene zajednice proveravaju sebe same upravo svojim odnosom prema građanskoj neposlušnosti budući da je građanin ključni oslonac svakog uređenja koje se smatra demokratskim. „Građanska neposlušnost stiče svoje dostojanstvo na temelju visoko postavljenog zahteva za legitimitetom demokratske pravne države. Kada državni branioci i sudije ne uvažavaju ovo dostojanstvo, tretirajući prekršioca pravila kao kriminalca i određujući mu uobičajenu kaznu, oni se onda izopačuju u autoritarni legalizam.“¹³⁶ Time demokratska zajednica ostaje bez ključnih stubova svoje građevine: moralnih sentimentata i osećaja pravičnosti, s jedne, i demokratske političke kulture zajednice, s druge strane.

134 Bayard Rustin, „Civil Disobidience“, u: *Civil Disobidience*, str.11.

135 Jirgen Habermas, „Građanska neposlušnost - test za demokratsku pravnu državu“, *Gledišta*, broj 10-12/1989.,str.54.

136 J. Habermas, *Građanska neposlušnost.*, str. 62.

Obaveza je građanina da pristane na posledice svog angažovanja kao neposlušnog prema lošem zakonu ukoliko želi da se takav njegov angažman smatra civilnom neposlušnošću. Isto tako, država koja sebe vidi kao demokratsku i pravnu mora da bude tolerantna prema ispoljavanju građanske neposlušnosti kao mehanizmu kontrole vlasti i kao mogućim korektiv njenim legalnim, ali rđavim odlukama. Dobro uređeni poredak pretpostavlja obostran pristanak na ova temeljna pitanja interakcije između građana i države, ali ostavlja mogućnosti i za drugačije vidove otpora.

2.4. Šarp i Frimen: građanska neposlušnost kao vid nenasilnog otpora

U uslovima postojanja jedne demokratski uređene zajednice, građanska neposlušnost je samo jedan od mogućih otpora prema vlasti. Taj otpor ima karakter nenasilne akcije i sličan je drugim mirnim oblicima delovanja. Različita su gledišta o mogućim načinima otpora. Ovde će biti reči o dva.

Šarp (Gene Sharp) razlikuje tri nivoa nenasilne akcije:

- a) protesti i ubeđivanje;
- b) socijalna, ekonomska i politička nekooperativnost;
- c) nenasilna intervencija.¹³⁷

Svaka akcija uobičajeno počinje najnižim nivoom i menja se u zavisnosti od toga na koji način vlada reaguje na zahteve koji dolaze iz polja civiliteta. Forme tih zahteva su različite, a najčešći su: javni govori, peticije, distribucija literature, javne demonstracije itd. Ovaj nivo više upozorava vladu i signalizira građanstvu da je neki akt vlasti sporan i u sukobu sa pravdom. Budući sled akcija zavisi, uglavnom, od toga koliko je vlada spremna da nastali problem reši kompromisno i u skladu sa osnovnim principima na kojima zajednica počiva.

Akcija poprima ozbiljniji tok kada umesto da postavljaju konkretne zahteve građani postaju socijalno, ekonomski i politički nekooperativni. Šarp navodi primere za svaki oblik nekooperativnosti građana:

- a) socijalna nekooperacija - društveni bojkot, ekskomunikacija, studentski štrajkovi;
- b) ekonomska nekooperacija - bojkot potrošača, radnički štrajkovi, odbijanje da se plate takse, odbijanje da se koriste vladina sredstva plaćanja;
- c) politička nekooperacija - bojkot zakonodavnih tela i izbora, otpor u plaćanju poreza, deliberativna birokratska neefikasnost, bunt.

Poslednji nivo otpora o kojem govori Šarp, uključuje radikalne forme otpora autoritetu. Neki primeri uključuju borbu do smrti, opkoljavanje vitalnih vladinih objekata, blokadu puteva, uspostavljanje alternativnih tržišta i transportnog sistema (poput sivog tržišta) i formiranje paralelne vlade.

Drugi autor, Frimen (Harrop A. Freeman), nudi sledeći spektar nenasilnog otpora:

137 *Humane Studies Review*, Volume 9, Number 1 Summer 1994., Bibliographic Essays, by Bryan Caplan, Nonviolent Resistance: Theory and History, Online: <http://www.HSR Disobidience.htm>

- a) nasilje bez mržnje;
- b) nenasilje kao najviši mogući nivo otpora;
- c) prinuda uzdržavanjem od nasilja;
- d) građanska neposlušnost;
- 5) satyagraha ili nenasilna direktna akcija;
- 6) bez otpora;
- 7) pacifizam.¹³⁸

Svaki oblik otpora prikazan u ovom spektru ima svoje osobenosti, ali i sličnosti. Građanska neposlušnost, takođe, sliči drugim oblicima nenasilne borbe, ali ima i jednu ključnu osobinu koja je razlikuje od ostalih: građanska neposlušnost je otpor usmeren protiv specifičnog zakona ili akta države koji ima efekat zakona. Frimen dodaje da su *grosso modo* preostale bitne karakteristike civilne neposlušnosti sledeće:

- termin građanski se ne koristi kao opozit kriminalnom, već kao oznaka za akcije usmerene protiv države – *civitas*;
- to je nameravani, a ne slučajni i spontani akt;
- koristi se za spoljne svrhe, ukazuje na nepravdu;
- to je nenasilni akt;
- ne sadrži obične kriminalne namere;
- može biti legalan i nelegalan;
- može sadržati religijsku filozofiju.¹³⁹

Ovakva klasifikacija nenasilnih oblika otpora prema vladi nikako ne znači da su oni međusobno odvojeni i nedodirljivi. Oni se međusobno prožimaju i često se koriste istovremeno. Njihova klasifikacija služi isključivo za jasno razlikovanje jednih oblika od drugih, pošto se svaki od njih, u većoj ili manjoj meri, razlikuje od preostalih. To ne čini nemogućim kombinovanje pojedinih oblika otpora ili, u krajnjem slučaju, istovremeno korišćenje svih kako bi nepravda u društvu bila korigovana. Kakvu će strategiju primene ovih načina pokazivanja nezadovoljstva primeniti građani zavisi i od ostvarenog nivoa političke kulture u datoj zajednici.

2.5. Teorijski prikaz građanske neposlušnosti kod Toroa i Volcera

Pitanje na koje tražimo odgovor u ovome delu rada jeste: da li je u političkoj zajednici koncept građanske neposlušnosti utemeljen isključivo kao pravo (i to pravo koje nije zasnovano na pravnim principima unetim u ustav, već na osećaju za pravdu koji je pretpostavka svakog dobrog poretka), ili su građani *dužni* da budu neposlušni kada je opšte dobro u zajednici ugroženo?

O građanskoj neposlušnosti kao pravu u ovome radu je do sada i bilo reči. Argumentaciju za shvatanje građanske neposlušnosti kao dužnosti građana nude nam, između ostalih Toro (Henry David Thoreau) i Volcer (Michael Walzer).

138 Harrop A. Freeman, „Civil Disobidience“, u: *Civil Disobidience*, str. 3.

139 H. A. Freeman, *Civil Disobidience*, str. 4.

„Pod vladom koja nepravедno uhapsi makar jednog čoveka, za pravедnog čoveka je jedino mesto – takođe zatvor.“¹⁴⁰ Ovom čuvenom rečenicom Toro nas neposredno suočava sa dilemom koju odgonetamo u ovome delu rada, ali je formuliše bitno drugačije: Ako vlast učini neko nepravедno delo, da li pojedinac uopšte ima *pravo da ostane indifereentan i ne reaguje* ili je, nasuprot tome, on *obavezan da se bori protiv* takvog čina?

Toro sugeriše da su savest, pravda i moralna odgovornost, više nego zakoni, mera ljudskog života u zajednici i angažovanja u njoj. „Treba da budemo prvo ljudi, pa tek onda podanici. Poželjnije je negovati poštovanje pravde no zakona. Jedina obaveza koju imam pravo da prihvatim jeste da uvek činim ono što smatram ispravnim.“¹⁴¹ Time Toro anticipira ulogu pojedinca u modernom, građanskom društvu koje shvata građanina kao centralnu figuru, koja svesno, razborito i slobodno deluje u svojoj zajednici. Nije, dakle, vlast (većina) ta koja odlučuje o tome šta je pravédno, već razboriti građanin. A kada vlada ugrožava principe pravde, onda je građanin dužan da nepravdu prepozna i da reaguje svesno i shodno moralnim načelima. U suprotnom on postaje mala tvrđava i magacin u službi nekog bezobzirnog čoveka na vlasti, samo senka koja podseća na ljudsko biće, mašina, drvo, zemlja... „A takvi ne izazivaju veće poštovanje no ljudi od slame ili šaka đubreta.“¹⁴²

Argumentacija koju nudi Toro svoje utočište nalazi u moralnoj filozofiji, a ne u strogo hijerarhizovanim i normiranim pravnim načelima. Tako nas ovaj autor, u suštini, vraća na sukob, literarno veoma lepo opisan kod Sofokla (Antigona) i na večitu debatu pravnika pozitivista i onih koji su skloniji teoriji prirodnog prava: čemu dati prednost – bespogovornom poštovanju zakona, koji nekada može biti i nepravédan ili poštovanju viših, „božanskih“ zakona, koji su utkani u naše moralne sentimente.

Toro sledi trag koji je ponudio Sofokle kroz lik Antigone i formuliše ga na sledeći način: „Ako sam nepravédno istrkao dasku iz ruku davljenika, moram mu je doturiti pa makar se sam udavio.“¹⁴³ Ako me vlada pretvori u podanika ili povredi moju savest, dužan sam da joj otkažem poslušnost, neću joj biti lojalan i objaviću joj tihi rat. Za tako nešto nije mi potrebna zakonska dozvola niti pravni propis; to je moja **moralna obaveza**.

Pretpostavka postojanja zrelog, moralno odgovornog građanina jeste građanska hrabrost. Ona je nužna vrlina jer se samo hrabrošću može odagnati strah. A strah se odnosi na posledice ovog čina koje mogu biti drastične. Hrabar građanin neće biti sprečen posledicama. Toro zapisuje: „Pretpostavimo čak i da se prolje krv. Zar krv ne teče kad je savest ranjena? Kroz tu ranu otiču čovekova srčanost i besmrtnost, i on iskrvari do trajne smrti.“¹⁴⁴

140 Henri Dejvid Toro, *O dužnosti građanina da bude neposlušan i drugi eseji*, Global Book, Novi Sad, 1997. str.25.

141 H. D. Toro, *O dužnosti građanina.*, str.13.

142 H. D. Toro, *O dužnosti građanina.*, str.15.

143 H. D. Toro, *O dužnosti građanina.*, str.17.

144 H. D. Toro, *O dužnosti građanina.*, str. 26.

Za razliku od Toroa, koji nam je ponudio ekspresiju svog boravka u zatvoru tokom jedne noći, Volcer nas suočava sa istim pitanjem iz drugog ugla - iz *teorijskog polja* liberalne političke tradicije.

Koliko god se začeci ideje o pravu na građansku neposlušnost mogu, u istoriji političke misli, naći već kod starih Grka (poput većine drugih koncepata političke teorije), liberalna politička misao, kojoj se obraćamo kada govorimo o građaninu i njegovim pravima, nije ostavila (pre)bogato nasleđe u razmatranjima građanske neposlušnosti kao dužnosti. Volcer na sistematičan i teorijski utemeljen način nastoji da ispuni ovo „nepokriveno“ polje liberalne misli.

Moralni razlozi, kojima se čovek vodi prilikom otkazivanja poslušnosti zakonu, jesu utemeljeni, ali iza njih mora postojati i neko dopunsko objašnjenje tog akta. Neposlušnost, kaže Volcer, kada nije motivisana kriminalnim delima, već moralnim, religioznim ili političkim, jeste akt kolektiva (grupe) i on je opravdan vrednostima koje krasi taj kolektiv kao i zajedničkim učešćem njegovih članova.¹⁴⁵ Neposlušnost može biti akt različitih grupa i u zavisnosti od karaktera grupe ona će biti različito opravdavana.

Kada govorimo o dužnosti, neophodno je reafirmisati teoriju društvenog ugovora. Obligacije nastaju sa članstvom, pripadanjem, ali to pripadanje ne može biti bilo kakvo. Stvarne dužnosti mogu postojati samo ako postoji i iskazana volja pojedinca da bude član neke grupe ili kolektiva.¹⁴⁶ To dalje znači da pojedinac jeste dužan da iskazuje neposlušnost samo ako pripada grupi. Ali, postoje grupe, različite po karakteru i ciljevima. Revolucionarne skupine npr. obavezuju svoje članstvo da otkazu bilo kakvu poslušnost državi, da promene postojeći, legalni sistem i da na svaki način pokušaju da uruše temelje društva i šire zajednice. Ova obligacija proističe iz samog čina pristupanja takvoj grupi.

Civilna neposlušnost predstavlja, takođe, akt grupe, ali je u ovom slučaju to akt partikularne grupe unutar šire zajednice koja se zalaže za ciljeve koji su u nekim slučajevima suprotni ciljevima države, i koja ne ugrožava opstanak same države. Dužnost da se bude neposlušan u takvim, sekundarnim odnosno partikularnim grupama, proizilazi, takođe, iz fakta da je pojedinac pristao i voljno iskazao da želi da bude član te grupe. Kontraktualistički otklon je u ovako izvedenoj argumentaciji očigledan. To, međutim, nije sve. Postoji barem još jedan valjan razlog koji je moguće navesti u prilog ovoj raspravi.

Građani imaju obavezu, dužni su da odbrane *dignitet* uže skupine kojoj pripadaju, da podrže ideale prema kojima su se zavetovali, čak i onda kada je ta aktivnost usmerena protiv države (većine) sve dok takvo njihovo delovanje ne ugrožava postojanje šire zajednice i ne dovodi u opasnost živote njenih građana.¹⁴⁷ Dakle, dignitet te grupe je ono što građane obavezuje da iskažu neposlušnost u situaciji kada je čast grupe dovedena u pitanje.

Država ne bi trebalo, niti u jednom trenutku da bude „zabrinuta“ i da neprijateljski posmatra građanski otpor. Neposlušnost građana, vratimo se još jednom Habermasu, jeste

145 Michael Walzer, *Obligations, Essays on Disobedience, War, and Citizenship*, Harvard University Press, 1970., str. 4.

146 M. Walzer, *Obligations.*, str. 7.

147 M. Walzer, *Obligations.*, str. 16-17.

test za demokratsku pravnu državu. Ali, ona može biti i nešto više. Ponekad, sugeriše Volcer, dužnost da se bude neposlušan (kada je ona opravdana) upravo predstavlja poslušnost prema državi i čin velike odanosti.¹⁴⁸ Ili, da sumiramo Rolsovim stavom: „Građanska neposlušnost je jedno od *stabilizujućih* (kurziv - V.P.) sredstava ustavnog sistema, mada po definiciji nezakonito.“¹⁴⁹ U ovakvoj interakciji građana i države najjače bi se osećao duh prosvেćenosti i legitimitet države, sa jedne, i duh slobode i hrabrost građana, sa druge.

3. ZAKLJUČAK

Moderna država je u svoje središte postavila princip građanstva. Iz ovoga principa izvedeni koncept građanske neposlušnosti, takođe je veoma značajan koncept savremene političke teorije. Ovaj rad je trebalo da izloži rudimente ideje građanske neposlušnosti, njegove korene, da pruži teorijski razvoj ideje, iznese njegove ključne karakteristike i problematizuje njegovu poziciju u savremenoj političkoj teoriji.

Konačno, rad je trebalo da rasvetli dilemu postavljenu na početku: da li postoji tačka na kojoj dužnost poštovanja zakona koje je usvojila većina prestaje da bude obavezujuća s gledišta prava odbrane sopstvenih sloboda i dužnosti i suprotstavljanja nepravdi?

Dobro uređena društva, zaključak je ovog rada, koja posmatraju princip građanstva kao svoju središnju ustanovu i predviđaju liberalne ustanove, odgovaraju na izazove koji dolaze iz polja građanstva prihvatanjem korektiva građanske neposlušnosti u kojima jedna politička tvorevina hoće sebi da nametne snažnije korektive legitimizacije vlasti.

Svojim aktivnim angažmanom u odnosu na javno polje zajednice kojoj pripada građanin održava vrstu ravnoteže sa državom. Ono što tu simetriju narušava jeste ono što se u klasičnim društvima nazivalo pravom na otpor tiranskoj vladavini. U modernim društvima tu simetriju narušava građanska neposlušnost. Uz građanina, politička vlast je stalno pod sumnjom i samo autoritarna društva pokazuju aroganciju prema ovome konceptu.

Kritički nastrojenom građaninu; koji nastoji da kreira uslove života u zajednici koji bi bili vredni ljudskog života i koji formirajući mrežu pravno regulisanih odnosa sa drugim građanima vrši stalnu kontrolu vlasti, obezbeđujući joj legitimitet, kada se ona drži temeljnih principa pravičnosti, a uskraćujući joj isto, kada se ona greši o pravdu, valja omogućiti da u situacijama koje predstavljaju povredu nekih osnovnih vrednosti na kojima počiva zajednica da deluje protiv takvih akata, čak i onda kada njima narušava postojeći normativni poredak.

Vera u građanina, dakle, jača je od vere u bilo koji pozitivno-pravni sistem, jer građanin jeste taj koji raspolaže demokratskim pravima, ali i pravom na pravdu kao vrhunskim idealom. Jer „božje“ pravo, kako ga naziva Antigona, uvek leži u građanskom srcu, te je ono i najosjetljivije na njegove nepravde.

„Konstitucionalna sloboda“, zapisao je Habermas „vredi onoliko koliko je vrednom učine sami građani.“

148 M. Walzer, *Obligations.*, str. 17.

149 Dž. Rols, *Teorija pravde*, str. 347.

LITERATURA

1. Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, Filip Višnjić, Beograd, 1992.
2. Karl Joakim Fridrih, *Konstitucionalizam*, CID, Podgorica, 1996.
3. Jirgen Habermas, „Građanska neposlušnost - test za demokratsku pravnu državu“, „*Gledišta*“, broj 10-12/1989.
4. H. D. F. Kito, *Grci*, Matica Srpska, Beograd, 1963.
5. Milan Matić, Milan Podunavac; *Politički sistem: teorije i principi*, Fakultet političkih nauka, Beograd, Beograd, 1997.
6. Jovan Mirić, *Demokracija u postkomunističkim društvima; primjer Hrvatske*, Prosvjeta, Zagreb, 1996.
7. *Civil Disobidience*, Occasional Paper, Center for the Study of Democratic Institutions, Santa Barbara, California, 1966.
8. Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike*, Fakultet političkih nauka, 1998.
9. Karl Poper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Beogradski grafički zavod, Beograd, 1993.
10. Tapio Puolimatka, *Democracy and Education: The Critical Citizen as an Educational Aim*, Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1995.
11. Džon Rols, *Teorija pravde*, Službeni list, CID, Beograd-Podgorica, 1998.
12. Sofokle, „Antigona“ u: Eshil, Sofokle, Euripid: *Tragedije*, Prosveta, Beograd, 1968.
13. Žarko Šunderić, „Građanska neposlušnost kao prometejska krivica“, u: *Zbornik Beogradske otvorene škole, Beogradska otvorena škola*, Beograd, 2000.
14. Henri Dejvid Toro, *O dužnosti građanina da bude neposlušan i drugi eseji*, Global Book, Novi Sad, 1997.
15. Michael Walzer, *Obligations, Essays on Disobidience, War, and Citizenship*, Harward, Harward University Press, 1970.
16. *Human Studies Review*, Volume 9, Number 1 Summer 1994., Bibliographic Essay, by Bryan Caplan, Nonviolent Resistance: Theory and History, Online: <http://www.HSR Disobidience.htm>

Vladimir Pavićević

CIVIL DISOBEDIENCE IN CONTEMPORARY POLITICAL THOUGHT

Abstract:

Civil disobedience is public, non-violent resistance to unjust laws; the refusal on principle to obey an unjust law. One of its main goals is to influence public opinion to change an unjust law or abolish unjust policies. It is a characteristic of modern, democratic and constitutional societies. Those societies regard civil disobedience as a normalizing and corrective part of democratic political culture. This paper summarizes the short theoretical development of civil disobedience, points at its main characteristics, brings a citizen into the focus and discusses the conditions of living in a community worthy of civil life. Civil disobedience is the limit after which an individual or the ruling elite cannot count on a minimum of legitimization by members of a society.

Key words: Civil disobedience, Citizenship, Political obligation, Consent, Justice.